

МҰСЫЛМАН ФИЛОСОФИЯСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ АДАМНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫРЛАРЫ ХАҚЫНДА*

¹Тұмашбай Талгат Еркінұлы, ²Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Астана, Қазақстан)

²ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)

¹tumashbai@mail.ru, ²galiya2206@gmail.com

¹Tumashbai Talgat, ²Kurmangalieva Galiya

¹L.N. Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

²Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)

¹tumashbai@mail.ru, ²galiya2206@gmail.com

Тұлға. Адам өмірінің құндылықтары және руханилық

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық ойшылдар әл-Фараби мен әл-Ғазалидің философиялық көзқарастарындағы адамның іс-әрекеттілігінің қоғамдық мазмұны, тұлғаның кемелділігі, ислам дінінің этикалық құндылықтары негізіндегі адамның рухани дүниетанымы, уақытты бағалауы пайымдалды. Адамның өз болмысын тануындағы әл-Фараби ұсынған ақыл іс-әрекеттілігі, білім арқылы ақиқатты тануы, әл-Ғазалидің Жаратушы сырын мистикалық тану әдістері арқылы адамның өзінің және қоршаған әлемнің ақиқатын тануы қарастырылды. Мақаланың мазмұнын ақылдың іс-әрекеттілігі және ойлау формалары, адамның діни антропологиялық сипаттары, қоғамның түрлері және оны басқарудағы қажеттіліктер, діни контекст пен іскерлікке қатысты мәдениет ұғымдары құрайды. Ойшылдардың шығармашылығындағы тұлға кемелділігін анықтаудың әдістеріне назар аударылды. Атап айтқанда, әл-Фарабидің қайырымды қаласындығы өнер, кемел басшы концепциясы, әл-Ғазали ұсынған қоғамды басқаруға тән қажеттіліктер, хәкім Абайдың толық адам концепциясы салыстырмалы талдаулар арқылы берілді.

Түйін сөздер: философия тарихы, фәлсафадағы адамның ойлау іс-әрекеттілігі, білім, өнер, діни антропология, әл-Фараби, әл-Ғазали, үйлесімділік, әлеуметтік-этикалық құндылықтар.

Kіріспе

Қазақстандық қоғам қазіргі қайта пішімделу кезеңінде әділеттілік қағидатын өзектендіріп отыр. Дегенмен қайшылықты мәселелер аз емес. Мәселен, адамның психикасындағы бейсаналық, маргиналдылық

* Мақала AP19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» гранттық жобасы ауқымында жарияланады

адамдардың барлығының сана сезіміне, тұтас қоғамдық санаға тән құбылыс деп айта алмаймыз. Сондықтан біздің халықтың дүниетанымында құбылыстардың мәнін ғылыми ойлау, философиялық елестетуге қарағанда иррационалды бағалау әрекеттері тән болып отыр. Ғылыми ойлау мен білім құндылықтар ретінде орнықпаған қоғамдарда діни көзқарастар үстемдікке айналады және мемлекеттің зайырлығына қауіп төндіреді. Діни күштер бұқаралық санаға ие қоғамдарды өзінің саяси мақсатына қолдану арқылы елдің саяси жүйесінде негізгі, басқарушы элитаға айналуы көздейді. Дін адамдарында азаматтық, өркениеттік білімдердің болмауы салдарынан, олар халықты күшпен, зорлықпен басқаруға көшеді. Мұндай тенденциялар мұсылман елдерінің тарихында оның орта ғасырлық кезеңдерінде орын алған, ол сипаттар көптеген елдерде әлі де кездесіп отыр. Мұсылман ойшылдары ол қайшылықты ислам дінінің қағидаларына қарсы келмейтін, ойлаудың түрі фәлсафа арқылы шешуге тырысқан. Сондықтан әл-Кинди, әл-Фараби, әл-Ғазали өздерінің философиялық ойлау жүйелерін діни сана, тұлға кемелдігі, басқарушы болмысы, жалған және мәңгілік дүние ақиқаты секілді категориялар арқылы қалыптастырады.

Әдіснама

Мақалада мұсылман философиялық ойлауындағы адамның қоғамдық қызметін ақыл, белсенді сана және тұлғаның кемелдігі және дәрменсіздігі категориялары арқылы синтездеу тәсілдері қарастырылды. Мақаланың мақсаттарын ислам философиялық ойлауының ерекшеліктерін анықтау, рационалды ойлауды ерекшелеу, қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік мінез-құлықтардың формаларын ажырату және білім құндылығының маңызын ашу құрайды. Мақаланың негізгі идеясын адамның белсенді сана іс-әрекеттілігінің сыни ойлаудың алғышарты екендігін, исламдық ойлаудағы адамның болмысының шектілігін қоғамдық ойлаудағы еріктіліктен жеке зерттеуді білдіреді. Ұрпақ тәрбиесі заманның жаңаруына қарай еркіндік құндылығы арқылы қалыптасуы тиіс. Мақалада зерттеу мәселесін социологиялық көзқарас, ұғымдарды ғылыми ойлар арқылы салыстырмалы және мультипәндік талдау әдістері қолданылды.

Мәселені сыни талқылау және оның нәтижелері

Мұсылман философиясында адамның қоғамдық субъектілігі оның болмысының мүмкіндігіне қарай рухани құндылықтар негізінде анықталады. Әл-Кинди бойынша: «Болмысқа иелік жасаушының барлығы ақиқатқа ие. Ақиқат тану үшін қажетті, тиісінше заттарда танылуға жатады» [1]. Әл-Киндиде, адам бұл ақылды, өлімді тірі жан және бұл түр «тек» арқылы түзіледі, оның субстратын осы «тек» құрайды, ал ол оның формасын және әлдененің

формасын қабылдайды. Бұл көзқарас бойынша, адам өзінің ұрпағы арқылы белгілі бір сабақтастыққа ие болады және ақылын нақты әрекет түріне айналдыру арқылы қоғамдық ортасын, оның әлеуметтік жүйелерін түзеді.

Абстракциялық ойлау адамның Жаратушымен қатынасындағы руханилығын, оның әлемін түзеді. Ол білім арқылы құндылыққа, іс-әрекеттілік формасына енеді. Әл-Фараби бойынша, философияның негізгі зерттеу нысаны, ол интеллекцияның пайымдалғыш объектілері, адамды коректендіруші күштердің қалыптасуын анықтау, ақиқаттың тіршілікке, болмысқа сәйкес келуі мәселелері. «Ақиқат дегеніміз тіршілікке сәйкес келетін, заттың ақиқаттығы сол затқа тән болмыс және соның болмысының үлесі. Кәмелеттік болмыс», - деген түсінікті білдіреді [2, 232 б.]. Ғалымның көзқарасынша болмыс кемелді сипатқа ие болған сайын, адамның танымы мен пайымдауыда күрделі мәндерге ие болады.

Көрнекті философ-ғалым А.Х. Қасымжанов әл-Фарабидің бұл ойын мынадай көзқарасымен береді, яғни «Әрекетті ақыл жалған дүниенің ішкі заңы, Логосы. Әл-Фараби үшін ақыл адамның психологиялық белгілерінің бірі ғана емес, ол оның мүмкіндіктерінің жоғары көрінісі» [3, 85 б.]. Сондықтан әл-Фараби шығармашылығында қоғамды басқарудың екі шарттары ажыратылып көрсетіледі. Ол өлшемдер әрекеттердегі ерікті қабілеттерді шыңдай түсуші, шын бақытқа бастайтын, қала мен халықтарды қайырымдылықпен басқаруды; қиялдағы бақытқа қол жеткізетін әрекеттерді, қабілеттерді нығайту арқылы басқаруды көздейді. Қалаларды, халықтарды бақытқа жетелейтін еркін әрекет және әдеп-ғұрыптардың негізін құрайтын қайырымдылық этикасы.

Әл-Фараби заманында адамның діни және қоғамдық басқарудан, өз таңдауын жасауда ерікті болуы қолөнер арқылы және адамдардың шынында да қайырымды, ізгілікті болуы арқылы туындайтын әрекеттерді бірі болған. Өйткені діни фанатикалық көзқарастарға ие қоғамдарда білімнің адамның таным көкжиегін кеңейтуші құндылығына қарағанда, оның тек құрал формаларында қабылдануын, қолданысын білдіреді. Алайда әл-Фараби теориялық деңгейлерде Алла тағала адамға әрекетшіл парасат арқылы аян береді деген көзқарасынан бас тартпайды. Ғалымның көзқарасынша, дана кемелгер философ ойлау қабілетінің теориялық, практикалық және қиялдау қабілеттеріне ие, аян берілетін адам. Ол кемел адам деген көзқарасты ұстанады. Әл-Ғазалидің ойларында да даналық ақыл арқылы танылатын қабілет.

Адамның кәсіптік бағыттылығы, яғни қолөнерінің даму деңгейі, оның кемелділігінің шарттарын түзеді, яғни, ол зергер жер өңдеушіге қарағанда өнерлі деген көзқарасты ұстанады. Сонымен бірге білімді діни және діни емес салаларға жіктеп, ақыл Алланың аманаты және адамның ең игі белгісі деген ойда болады. әл-Ғазалидің фәлсафаға қатысты көзқарасы таза теологиялық бағалау арқылы көрініс береді. Әл-Ғазали бойынша, «Фәлсафаға келетін болсақ, онда ол дербес ғылым саналмайды және ол төрт дербес білімнің

бөліктері. Олар, геометрия мен арифметика, логика, ілім әл-иллахиат және жаратылыстану ғылымдары. Қалам барлық қауым үшін міндетті, қажетті саланың бірі, ол бұқараның жүрегін зиянды нәрселердің жақтастарының ой тұтуынан сақтайды» [4, 91 б.].

Әл-Ғазалидің фәлсафаға қатысты сыны, бұл болмыс пен ойлаудың, ақылдың сәйкестігінің өлшемі болған ғылым саласының әдеттегі санадан биік тұруынан деп ойлаймыз. Бұл туралы әл-Ғазалидің өзі Жаратушы Аллаға адамның жақындауы үш бөлікке бөлінеді деген көзқараста болады. Олар: әрекетсіз білім, білімсіз әрекет (мысалы, сұлтанның әділдігі) және үшіншісі білім мен әрекеттің қосылуы, бірігуі. Осы білім мен әрекеттің бірігуіне ие ақыл иелері ретінде ғалымдар мен қайырымды іс жасаушыларды атайды.

Жалпы әл-Фарабидің ұғымындағы әрекетшіл интеллекция мен белсенді сана, оның қайырымдылық, ізгілік категориялары адамның өз ақылымен, шешіміне ойлау арқылы ұғынуды білдіреді. Адам қандай қоғамда өмір сүрмесін білімнің құндылықтарымен өзінің еріктілігін, дербестігін және ойлау еркіндігін сақтап қала алады және оның қоғамдық жасампаздықтың объектісіне айналдыра алады. Сондықтан мемлекеттер билік арқылы қызмет атқарғанда өзінің халқының білімді болуын стратегиялық ойлаудың индикаторларына қосуы қажет. Академик Ғарифолла Есім, бұл өлшемді Абайдың шығармашылығы негізінде ғақлия деп атайды. Атап айтқанда, «Алланы танауда Абай екі тәсілді қолданған. Бірі – нақлия (бұрыннан айтылып жүрген сөздермен) дәлелдері, екіншісі – ғақлия (ойлы, ақылмен) дәлелдері. Сұрау ақыл иесі адамнан болмақ. Мұны Абай ғаділеттілік дейді» [5, 367 б.].

«Сұрау ақыл иесі адамнан болмақ» ойынан діни контексті алып тастап, оны қоғамдық ракурсқа аударатын болсақ, біз қоғамдық дамудағы қайшылықтарды анықтай аламыз. Атап айтқанда, қазіргі қазақстандық қоғамда саяси биліктің де, қарапайым азаматтардың да әділеттілік категориясын түйсініуінде біршама сәйкессіздіктер бар. Бұл сәйкессіздік азаматтардың саяси идентификациясына кері әсер етеді және халықтың саяси мінез-құлығында апория, маргиналдылық және деградация, оклохратия секілді теріс құбылыстардың орын алуына алып келеді. Ол құбылыстар өз кезегінде мемлекеттің өзіне қауіп төндіреді. Философиялық ойлау тұрғысынан алғанда мемлекеттегі кез келген саясат азаматтардың қажеттіліктеріне сәйкес ұйымдастырылмайтын болса, онда мұндай іс-әрекеттілікте керілік пайда болып, елдің қуатын сарқуы мүмкін. Сондықтан мемлекет оперативтілік ойлауында жеке мүдденің басымдығы салдарынан жеңіске жеткенімен, стратегиялық болашағында өзі құрған қақпанға өзі түсіп қалуы мүмкін.

Біз бұл қоғамдық ойлаудың сипаттарын әл-Фарабидің де, әл-Ғазалидің де философиялық ойлауынан анықтаймыз. Дегенмен бұл ғалымдардың адамның қоғамдық қызметіне қатысты ойларында қағидалық ерекшеліктер бар. Яки, әл-Фарабидің ойлауында азаматтық білімдер діни білімдерден жоғары қойылады, ал әл-Ғазалидің идеяларында діни білімдердің маңыздылығына

назар аударылады. Адамның еріктілігі тек қоғамдық мазмұнда ғана жаңара алады. Ал, адамның Жаратушы құдыреті алдындағы болмысына дәрменсіздіктің тән екенін профессор А.Д. Құрманалиева өз зерттеулерінде былай анықтайды. «Ислам дінінің негізгі өзегі – Құранда адам баласы ерік бостандығы бар ерік иесі саналынып, ол өз ісі үшін жауапты саналынады, ал екінші жағынан абсолютті еріктің иесі Алла болғандықтан, адам дәрменсіз. Сол себепті исламда тағдыр мәселесі төңірегінде пікір таластыруға тыйым салынған» [6, 15 б.].

Ислам философиясында Жаратушы мен адам қатынасында, шынында да өз ерігінен айырылған, дәрменсіз. Алайда бұл діни этикалық әрекетті қоғамдық ойлаудың формасына айналдыруға болмайды. Сондықтан Қ.Яссауи ілімінде адам адамның алдында еркін, Алла алдында құл болып табылады. Әл-Фарабидің адам еріктіліктен қуат алады деген ойы оның қалалық, яки қоғамдық сипатын білдірсе керек. Бұл ой біздің қоғамдағы дін қайраткерлерінің ойлауында орын алып отыр, яғни олар діни этикамен қоғамдық этиканың арақатынасын шатастыруы салдарынан адамдардың саяси, тарихи, мәдени дүниетанымына адастыру әрекеттерін енгізуде. Қоғамдық дәрменсіздік регрестің белгісі. Әл-Газалидің өзі шығармаларында Алла әрекетсіздікті ұнатпайды деген пікірде болады. Әл-Киндидің адамды ақылды тірі жан деп анықтауы, бұл ислам дінінің негізгі мәнін білдіреді. Яки, дін бойынша Алла адамды өзіне ұқсас етіп жаратқан және оның өзге тірі жандылардан ерекшелетін бірден бір қасиеті де осы оның ақылы және тіршілігінің жалған дүниедегі шектілігі. Тиісінше, адам өлімді, бірақ бұл күй оған тек осы дүниеде ғана тән. Өйткені адамның тіршілігі мәңгілік, ол арғы дүниеде қайта тіріледі. Бұл пікір әл-Газалидің фәлсафасында да кездеседі. Әл-Газали бойынша адам өз өзінің ішкі жан дүниесін тану арқылы, ішкі жігерін тәрбиелеу жолымен Жаратушының сырлы ақиқатын танушы, әсемдігін сүюші тірі жан. Сондықтан әл-Газали, «Адам ол бастапқы болмасада, ол мәңгі. Оның тәні өлім құшушы және өзін кіші тұту оның рухани ақиқаты. Ол үшін ең жоғары деңгей періштелер әлеміне көтерілу» [7, 17 б.] деген көзқарасын білдіреді.

Көрнекті философ А.Х. Қасымжановтың зерттеуінше әл-Фараби ұғымындағы адам әлеуметтік мәнге ие және оның кемелділігі оның адамдардың бір жерде біріккен өмірінің мазмұнымен анықталады. Адамдарды біріктіруші мақсат, ол әрине бақытты, қайырымды қоғам құру табылады. А.Х. Қасымжановтың көрсетуінше «Бұл жерде қоғам адамдардың рухани бірлігі деген ой жүгіріп өткенімен, ойшыл қажеттіліктер, құралдар және еңбек бөлінісі туралы айтады. Қоғамдық организмнің үйі немесе ұяшығы үш қатынастарға ие: ер мен әйел, үй иесі мен қызметші, ата-ана мен балалары» [3, 144 б.].

Әл-Фараби мен әл-Газалидің адамның мәнін екі өлшемнің негізінде қарастыруымен ерекшеленеді. Философтар Ж.А. Алтаев пен Ә. Құранбектің

зерттеулерінде «Әл-Фарабидің адамды ақыл парасатты жануар (хайуан ақли), азаматтық жануар (хайуан мадани), ал адам мен оның өмір жағдайын зерттейтін ғылымды азаматтық философия», - деген мағынадағы мәліметтер бар [8, 33 б.]. Ал әл-Ғазалидің адамы ішкі жігеріне жүгінген өзін өзі тану арқылы Алланың ақиқатын тануға бағытталған тіршілік иесі.

Ғалымдардың ұқсастығы адамның миссиясын бақытқа ие болу, бақытты ұғыну, сезінуге құрылған, бірақ оған қол жеткізу шарттарында ерекшеліктер бар. әл-Ғазали «Адамның бақыты ақиқатты мистикалық таныммен Жаратушыға ибадат жасауымен, құлдық мойынұсынуымен түйінделген. Ғашықтықтың бір көрінісі зікір. Адамның рухи ақиқаты мәңгі өмір сүру» [7, 104 б.] деген көзқарасты білдіреді. Мұндағы негізгі тұжырым ол білімді рационалдық сипат және иррационалдық сипат ретінде қарастыруға түйінделген. А.Қасымжанов әл-Фарабиді талдауда «білім дүниені рационалды ұғыну» [3, 81 б.] деген ойын білдіреді.

Иә, шынында да қоғамды басқару, оны қалалардағы надан, адамгершілікке жат әрекеттерден арылу «белсенді сананы» қажет етеді. Әл-Ғазали бақыт білім мен мейірімді іспен ұғынылады, себебі адам біліммен көмкерілуі себепті, адам болып қалады деген. Осы кемелді адам ислам және түркі, қазақ дүниесінің философтарына ортақ ұғым. Біз бұл білім сабақтастығын Абай шығармашылығынан айқын байқаймыз. Абай Құнанбайұлы өзінің отыз жетінші қара сөзінде жарты адам және толық адам деген ұғымды ажыратады және көзқарасы әл-Ғазалидің этикалық, моралдық тұжырымына, ойлауына сәйкес келеді.

Хакім Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде «Ол қиянатшыл балалары, талапқа да, ғылымға да, ұстазға да, хәтта иман игдиқаққа да қиянатпен болады. Бұл қиянатшылдар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың кәмәләт таппағы қиынның қиыны. Олар шала мұсылман», - деген ойын білдіреді [9, 92 б.]. Бір өкініштісі, бұл моралдық - рухани құндылықтар мен әрекеттер қазіргі қазақ қоғамының нақты көрінісін сипаттайды. Тиісінше, қоғамдық мақсатты өзінің жеке мүддесіне қолданушы, екіжүзді мінез-құлық сақталып отыр. Сондықтан біздің қазіргі ахуалымыздағы жартылай, шала тіршілікте әлемнің бір елінде ұтымды қызметін атқарып отырған, басқару менеджменттері «мутацияға» ұшырап, басқа тиімсіз қырынан бой беруде. Мұндағы негізгі өлшем, ол адамдардың мінез-құлығында Алланың үкімінен қорықпау және бір біріне деген сенімсіздіктің орын алуы еді. Сенімсіздік адамды да, қоғамды да жегідей жейтін құрттардың бірі. Тиісінше, біздің халықтың бойында қоғамдағы, тұлғаралық қатынастағы әділет пен әділетсіздік қағидасын, өзінің жеке өміріне қауіп төнбейінше, дұрыс бағаламау қалыптасып отыр. Бұл да адамның бойындағы немқұрайлықтың бір түрі. Ал Абай Құнанбайұлы толық адамның белгісін жауанмәрттіліктен, адамгершіліктен табады. Сонымен бірге толық адам ғылымды, рақымды, гадалатты ұғынған және сиддик (шындық), кәрәм (ізгілік), ғапылды (даналық)

әрекеттілікке ұштастырған адам есебінде қарастырады. Сонымен бірге Абай Құнанбайұлының толық адамы «Құдай тағаланың жолы деген жолда Алла тағаланың өзіндей нихоятсыз болады. Сол жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, сол таза мұсылман, толық адам делінеді» [9, 94 б.]. Абай данамыз бойынша «Ақыл өссе, ол түпсіз терең жақсылықты сүйемектіктен өсер», - дей отырып, адамның мінез-құлығына тән теріс әрекеттерді сөгеді. Абай Құнанбайұлының өз пайданды ойлама, еңбек ет, білім ал, дос арттыр, қастық ойлама, өтірік айтпа, өз өзінді өзгешеліктен артық көрсетпе секілді моралдық қағидалары қазіргі уақытқа дейін ұрпақтың тәрбиесіне қажетті этикалық ұстаным саналады. «Толық адам» бұл жан жағы жұмыр келген ақыл иесі. Бұл жұмырлық бір ғадаләт, ғылым мен рақымның негізінде қалыптаспайды. Абай ол үшін әл-Фарабиден жеткен әрекетшілдікті қазақ қоғамына насихаттайды. Бұл әрекетшілдікті руханилық өлшемі ретінде ақыл, қайрат, жүректің тазалығы толықтырады деген ойда болады. Бұл туралы Хакім Абайдың:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек», - дейді.

Абай Құнанбайұлының осы адамның қалпы, жүрек ұғымы ислам фәлсафасының негізгі тірек ұғымы болып табылады. Алланың сырлы әлемін жүрекпен тану, сезу, жүректің құпия әлемге ашық терезелері, жүректің басты қорректендіруші күші түсініктері әл-Фарабидің ілімінде де, әл-Газалидің ілімінде де бар. Фәлсафада «толық адам» кемелділіктің жиынтығы деген ұғымы аталған ойшылдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Мұндағы басты ерекшелік, ол кемелділіктің өлшемі ретінде қоғамдық компетентті және тұлғалық-моралдық компонентті негізге алуы. Профессор Н. Сейтахметова мен М. Смагуловтың зерттеуінше «Фәлсафа мен суфизмде кемелді адам Жаратушымен үйлесімділікке қол жеткізген рухани иманды, адамгершілікті адам. Бұл өз өзіңмен болу дегенді білдіреді» [10, 106 б.]. Профессор Н. Сейтахметова анықтаған кемелділіктегі өз-өзіңмен болу әдісі әл-Газалидың шығармашылығында төрт унванды, қырық асылы, негізі бар қағидалар ретінде алынады. Сонымен бірге адамның кемелділігі осы сатылардан өту арқылы өзінің эстетикалық күйіне қол жеткізеді.

Әл-Газали адамның кемелденуінің жолын сопылықпен байланысты зерттейді. Бұл унваннан өту сатыларының бірінші кезеңін өзің туралы ақиқатты тану, екінші кезеңін Жаратушының ақиқатын тану, үшінші кезеңін жалған дүниенің ақиқатын тану, төртінші кезеңін бақи дүниенің ақиқатын тану құрайды. Тиісінше, бұл таным деңгейлері төрт діңгекке жіктеледі, олардың екеуі сыртқы, екеуі ішкі сипаттарға ие. Бұл сипаттардың ішкі құрамын табиғаттың әдепсіз белгілерінен жүректі тазарту, жүректі табиғаттың арлы белгілерімен көркемдеуді құраса, онда сыртқы белгілерін Жаратушы бұйрықтарын орындау және адамшылықтың этикалығы құрайды. Әл-Газали ілімінде де жүректің ішінде білімге деген бір айрықша терезе бар және ол интуиция мен аян арқылы ашылады. Сондықтан кемелділікке жетуде тән

жүрекке бағынған және де мистикалық таным ішкі қайнарды біртіндеп ояту арқылы толықтыққа ие болады. Бұл туралы Абай Құнанбайұлы «Жүректің ақыл суаты, Махаббат қылса Тәңірі үшін», - деп ой түйеді.

Әл-Ғазали жүрек ақиқаттың ішкі мәні деп, ақиқат дегеніміз өз кезегінде рух пен жан, оның шын иесі жасампаз Жаратушы деген ілімді дамытады. Әл-Ғазали: «Жүректі сырлы, мистикалық таным: 1) Жаратушының болмысын; 2) Жаратушының ақиқатын; 3) Жаратушының әсемдігін; 4) дүниенің жалғандығын тану арқылы жүреді» [7, 30 б.]. Әл-Ғазалидің бұл әдісі Жаратушы махаббатына бөлену жолындағы тақуалықтың, сопылықтың сыры саналады. Жаратушыны ішкі жан дүниеңмен сезініп, өзіңді Аллаға қызмет ету жолына арнау шын мұсылманның арманы және оның әсемдігіне деген кіршіксіз пейілі болып саналады. Профессор Д. Кенжетайдың зерттеуі бойынша «Кемелділіктің себебі, махаббат. Кемелділік моралдық құндылықтармен өлшенеді» [11, 18 б.]. Адамның өзімен болу дегеніміз бұл нәпсіден тыйылу, құмарлықты басу. Мағжан Жұмабаев «Батыр баян» жырында «Жүрегім, мен зарлымын жаралыға, Сұм өмір абақты ғой саналыға», - десе, онда бұл ойды әл-Ғазали «Діндәр үшін жалған дүние абақты болса, ал дінсіз үшін жұмақтың өзі», - деген ойда болады. Ж. Сандыбаевтың зерттеуінше: «Ғазалише адамның кемелденуі ахлақты тәрбиелеу, яғни адамның рухани адамгершілік қасиеттерін дамытып, кемеліне жеткізу болып табылады» [12, 13 б.].

Сонымен бірге бұл рухани және діни сабақтастықта әл-Фараби мен әл-Ғазалидің саяси философиялық көзқарастарында да ортақтық пен ерекшелікті көзқарастар бар. Әл-Фараби бойынша адам кемелділікке жету үшін адам қауымдарын түзу қажет деп санайды. Қоғамдарды толық қоғам, толық емес қоғам ұғымдарына жіктеп, толық қоғамның ұлы, орта, кіші түрлерін ажыратады. Ұлы қоғам – барша адамзат қоғамдарының жиынтығы, орта – бір халық түріндегі қоғам, кіші – тұрғындардан құралған қоғам деген түсінікті береді. Бұл көзқарас қазіргі қоғамтану ғылымында өз орнын сақтап, қоғамдардың классификациялануы осы тәртіппен жүргізіледі.

Әл-Фарабидің пікірі бойынша адамдардың қоғамдарға бірігуі мен өзара әрекеттерінің мақсаты, сол бақытты қоғамды қайырымдылық шарты негізінде құру болып табылады. Мұндағы басты ерекшелік, ол қоғамға бірігу адамдардың өз еріктерінен нәр алып, ол өнер, кәсіп арқылы дамиды. Сонымен бірге адамдар арасындағы қатынас туыстық дәстүр, үй ортақтығы және мекен ортақтығы арқылы түзіледі деген ойда болады. Ал әл-Ғазали бойынша қажеттіліктер тәннің саулығы үшін қызмет атқарып, ол қоғамның құрылысымен, өзара көмектің деңгейімен және ынтамақтастықпен өлшенеді. Мақсаты адамдарды киіммен, ас ауқатпен, баспанамен қамту. Әл-Ғазали пікіріндегі басты ерекшелік, ол басқарушы халықтың тәндік саулығын қамту, қажеттіліктерін өтеуге қызмет атқаруы тиіс. Бұл қажеттіліктер тәннің өтеуін, тәннің өтелуі жүректің өтеуіне, ал жүрек ақиқатты тануға ықпал жасайды деген ойда болады. Бұл билеушінің де, қажеттіліктерді өтеуде, өнерде жалған дүниенің еншісі ретінде зерттеледі.

Әл-Кинди бойынша ұрпақ түрлі индивидтерден құралады, бірақ олар бір мақсатқа, идеяға бірігудің құрбанына айналып, ұрпақтық ерекшелігін жоғалтып алады. Ұрпақтық дихатомия әлсіз көрініс береді және әлеуметтік топтық бәсекелесу өлшемдері сезілмейді. Бұл болашақ өмір мәңгілік дүниенің баспалдағы болып табылады. Әл-Кинди: «Уақыт- қозғалыстардың реттік саны, өткенді болашақпен жалғастырып тұратын «қазір» [13, 35 б.] деген анықтама береді. Француз философы А. Корбен өзінің еңбегінде ислам дүниесінде формалар уақытқа қарағанда кеңістікте ойланады деген пікірін білдіріп, ислам философиясындағы уақыттың екі түрлі бағамдалуын ажыратады. Олар: «заман афаки – объективті дүние уақыты, сандық уақыт; заман анфуси – жан дүниенің ішкі уақыты, сапалық уақыт. Формалардың бірізділігі бір уақыттылық формасымен ауыстырылады» [14, 27 б.].

Тиісінше, ғалымдардың пікірінше ислам дүниесінің адамы ұрпақ атрибуты ретінде кеңістікте тұрақты, өзгерместен жасаушы формада қалып қояды. Өйткені объективті дүние адамның іс-әрекеттілігінен тәуелсіз, керісінше оның жан дүниесіне қысым жасаушы құбылысқа айналып кетуде. Әйтседе мұсылманшылықта уақыттың қадірін, оның өзектілігін түсінуге адамды тәрбиелеу ерте жастан қолға алынады. Мұсылман адам орындауы тиіс парыздардың әрбірінің өзінің уақыттық шегі бар. Яки, адам өзінің Жаратушыға құлшылығын орындауда белгіленген уақыттан кешігетін болса, онда оның әрекеті қабыл болмауы мүмкін. Сондықтан уақыт адамға өлшеніп ақылмен бірге берілген Алланың аманаты. Ұрпақ тәрбиесінде әрбір уақыттың жауапкершілігі және сұрауы болады. Ол бала балиғат жасына толғаннан бастап, отбасы құруы, ұрпақ сүюуі, ұрпағым салиқалы болсын деп тәрбие беруі және ақиреттік дүниеге дайындалуына шейін өзінің уақыттық өлшемдері бар. Бұл әрекеттілікті әл-Фараби «Өмір уақыттың ішінде»,- деп түйіндейді [2, 27 б.].

Қорытынды

Қазіргі заманда ислам философиясы әлемдік философиялық мұраның бір саласы ретінде адамның дүниеге көзқарасы мен өз болмысын тануындағы Жаратушы құдыреті, табиғаттың сыры және адам іс-әрекеттілігі арасындағы үйлесімді ойлауды зерттейді. Бұл өзгеріс діни дайын ойлаудың шегінен шығу күнә әрекеті емес, адамның қалалық мәдениетті, ондағы өнерді, білімді меңгеруі арқылы ізгі, қайырымды, сауатты орта құрылысына бағытталған. Әл-Фарабидің адамы мен оның әлеуметтік-этикалық көзқарасы утопиялық сипатқа ие емес. Адам өз заманы мен өмірін сырттан бақылап, сыни ойлауға қабілетті, өзіндік ұйымдастыруға ие тұлға ретінде қалыптасуы керек.

Қазіргі уақытта бұл тенденция ақпараттық қоғамның адамның ізденісін жеңілдету арқылы дайын ақпараттың негізінде ойлауды ұсынуынан көріп

отырмыз. Біздің қоғам осы ойлау формасының тұзағынан шыға аламай отыр. Адамның ойлауын жетілдіру арқылы қалалардағы өндіріс, сауда саттық, шаруашылықтың түрлері ұйымдастырылады. Бұл дәстүрді түрік халқының экономикалық өміріндегі «эснаф» іскерлік этикасының қызметінен көре аламыз. Түрік философы Синан Өзбек тарихшысы Иналчықтың шығармалары негізінде «эснаф» іскерлік этикасын «Фүтүбет» моралі құрайтынын келтіреді. «Фүтүбеттануларда» маңызды бір мораль құралы идеалды адам кәсібі, дұрыс іс түрінде түсіндірілді. Мұқтаждығы болғандарға жәрдем беру, қонақ сүйерлік, құрбан болу, сүйеніш, тірек болу, үлкендерге құрмет, бір біріңе қарсы сөйлеуден, өсек айтудан тартыл, босқа жүрме секілді құндылықтармен бірге; «тіліңе, беліңе, қолыңа хақім бол» сөздерін идеалды адам кәсібі секілді түсіндіреді» [15, 165 б.].

Бұл іскерлік мәдениет формасына ұқсас мораль қазіргі заманғы қазақ қоғамындағы шағын және орта кәсіпкерлік сферасына қажет болып отыр. Дегенмен таза діни этикалық-моралдық қағидаларды сақтап қызмет көрсетудің орнына, дәстүрлі емес діни ағымдар арасындағы басқару тәсілі ретінде орын алуда. Осы дәстүрлі емес діндердің идеологиясына жастардың көптеп тартылуын, олардың діни білімінің әлсіздігін ескеретін болсақ, бұл тенденция ұлттық мүдде деңгейінде елімізге қауіп төндіреді. Сондықтан да әл-Ғазали діни білімі әлсіз адамдарға діннің құндылықтарын біртіндеп, оқыту арқылы қалыптастыруды ұсынады. Яки, әл-Ғазали діннен хабары жоқ адамдардың арасында дінді дұрыс оқытпау, имамдардың өз көзқарасын ортақ сенімге қосу салдарынан діни фанатизм орын алатындығын ескертеді. Мұндай діндерді қайта тәрбиелеудің өте күрделі екенін, имамның дүмше екендігіне назар аударады. Бұл туралы профессор Б. Сатершиновтың: «Бүгінгі ұрпақтың ертеңгі дамуы өткеннің тарихи тағылымына тәуелді, рухани сабақтастық сақталмаса, адам аяғында нық тұра алмай тайғанақтайды, ақырында жаттануға ұрынады», - деген ойы бар [16, 25 б.].

Еліміздің кеңестік кезеңдегі тарихынан белгілісі, ол өзіміздің қазақ ұлтының көптеген өкілдері бір ұрпақ ауысып, өзінің діни, ұлттық және рухани сабақтастығынан ажырап қалды. Әл-Ғазалидің «Бақытқа жету әліппесі» шығармасында перзент тәрбиесіне ата-ананың қатысуы серік, ұстаз жағдайында орын алуы тиіс және бала, перзент ол ата-анаға Алланың бұйыртқан аманаты. Ата-ананың міндеті Алла жолындағы салиқалы ұрпақты тәрбиелеу және оны көзінің қарашығындай сақтап, жеткізу. Әл-Ғазалидің көзқарасынша ата-ана өз перзентіне тәрбие беруде мынадай қағидаларды сақтауы қажет және баланы тек жақсымен сұқбат құруға дайындау керек. Әл-Ғазали: «Перзентті тәтті тағам мен жаңа киімге үйір қылмауы керек. Бұл баланың уақытын босқа өткізу; баланың жан дүниесін рухани нәзіктікке тәрбиелеу қажет; бала тәрбиешісі де сыпайы болуы қажет; тамақты аз аздап ішу қажет; әдепті балалардан үлгі өнеге алу қажет; әке баласына сабырлылықты, шыдамдылықты, айбаттылықты үйрету қажет; күндіз ұйқыдан сақтандырып,

түнде қатты төсекте жатуы тиіс; баланың көңілін түсірмеу қажет; тіленшілік, қайыршылықтан сақтау қажет; үлкенді құрметтеуі, бейәдеп сөйлемейуі тиіс; уәдеге берік болып екі жүзділіктен сақтануы тиіс» [17, 15 б.].

Әл-Ғазалидің бұл тәрбиелік қағидасынан ұрпақты тәрбиелеудің діни аскеттік образын байқаймыз. Сонымен бірге перзент тәрбиесінде ата-анамен бала арасындағы қатынасқа өзге де әлеуметтік агенттердің қатысуының деңгейін анықтаймыз. Бұл әлеуметтік агенттер перзенттің әлеуметтену үрдісіне қатысуын, оның педагогикалық қызметін анықтайды. Яки, ұрпақ тәрбиесі қоғамдық ортада жан жақты және толыққанды жүрген кезде ғана, оның іс әрекеттілігі нәтижелі болады. Ұрпақ тәрбиесінің мақсаты көркем мінезді, нәпсіден тыйылған адамды қалыптастыру болып саналады. Әл Ғазали: «Көркем мінез жанның қадірін ақылмен танып, көзбен көрінетін тәннен жоғары тұрады. Адамның ішкі дүниесінде төрт үстін бар. Бұлар әдемі болмайынша мінезде көркем болмас. Осы төртеуі тең түсіп, жарасса ғана мінез көркемделеді. Олар: білім күші, ашу күші, шауһат және осы күштің арасындағы әділдік күші», -деген анықтама береді [18, 23 б.]. Мұндағы білім күші концепциясы кемелділіктің қалыптасуының бір шарты, бұл қағида әлі де өзекті. Өйткені адам білім күші арқылы өзін қоршаған ортадағы құндылықтарды интерпретациялаудан өткізіп, өзінің қоғамдық, тұлғалық потенциалын қалыптастырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аль-Кинди. О первой философии. [Текст]. [Электронный ресурс]. Режим доступа: classics.nsu.ru/World/alkindi.htm. (Дата обращения: 20.04.2022).
- 2 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. [Мәтін]. Жалпы редакциясын басқарған Қасымжанов А.Х. – Алматы: Ғылым баспасы, 1978. – 232, 367, 309, 27 б.
- 3 Қасымжанов А.Х. Аль-Фараби. Второе издание. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. С.85, 144, 81.
- 4 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. Возрождение религиозных наук. [Текст]. – Махачкала: Нуруль иршад, 2011. –С. 91.
- 5 Ғарифолла Есім. Хакім Абай. – Астана: Фолиант, 2012. – 367 б.
- 6 Құрманалиева А.Д. Әл-Ғазали мен Ибн Рушдтың философиялық дискурсы тақырыбында 09.00.03 - Философия тарихы бойынша философия ғылымдары докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2009. – 15 б.
- 7 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. «Кимийа-йи са‘адат» («Эликсир счастья»). [Текст]. – Москва: Издательство «Ихлас», 2011. – С.17, 104.
- 8 Алтаев Ж.А. Әл Фараби және заманауи қазақ философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. -330 б.
- 9 Абай. Қара сөздер. [Мәтін]. – Алматы: Атамұра, 2020. – 94 б.
- 10 Сейтахметова Н. Смагулов М. Концепция «инсан аль камил» как модель совершенного человека и ценностная роль в образовательном процессе. // Адам әлемі философиялық және қоғамдық гуманитарлық журнал. – 2017. – № 1 (71). – С. 106.
- 11 Кенжетай Д. Иасауи мен әл Фараби мұраларындағы антропологиялық тұжырымдар // Әл Фараби. Әлеуметтік гуманитарлық зерттеулер журнал. – 2020. – № 4 (72). – 17, 18 б.

12 Сандыбаев Ж. Әбу Хамид әл-Ғазалидің адамгершілік ілімін тарихи-философиялық талдау тақырыбында 09.00.03 - Философия тарихы бойынша философия ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты. – Алматы, 2009. – 13 б.

13 Гарифолла Есім. Дүниетаным баяны. – Алматы: Дәуір баспасы, 2020.-235 б.

14 Корбен А. История исламской философии. – Москва: Прогрес-Традиция, 2010. – С.25, 27.

15 Синан Өзбек. Көшпелі түрікмендердің органикалық интеллектуалы Отман баба. Л.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің хабаршысы. Тарих, философия, дінтану сериясы. – 2021. – № 3 (136). – 165 б.

16 Сатершинов Б.М. Тарихи сана тәуелсіздіктің рухани тұғыры. – Алматы, 2011. – 225 б.

17 Имам Әбу Хамид әл-Ғазали. Бақытқа жету әліппесі. [Мәтін]. – Алматы: Баспалар үйі, 2014. – 215 б.

18 Имам Әбу Хамид әл-Ғазали. Жан тәрбиесі. [Мәтін]. – Алматы: Баспа үйі, 2014. – 230 б.

Transliteration

1 Al Kindi. O pervoj filosofii [About the First Philosophy]. [Tekst]. [Jelektronyj resurs]. Rezhim dostupa: classics.nsu.ru/World/alkindi.htm. (data obrasheniya: 20.04.2022).

2 Al Farabi. Filosofiyalyk traktattar [Philosophical Treatises]. [Matin]. Zhалpy redakcyasyn baskargan Kasumzhanov A.H. – Алматы: Gulum baspasy, 1978. – 232, 367, 309, 27 b.

3 Kasumzhanov A.H. Al Farabi [Al Farabi]. Vtoroe izdanie. – Алматы: Kazak universiteti, 2019. S.85, 144, 81.

4 Abu Hamid Muhammad al-Gazali at-Tusi. Vozrozhdenie religioznih nauk [Revival of Religious Sciences]. [Tekst]. – Mahachkala: Nurul irshad, 2011. – S. 91.

5 Garifolla Esim. Hakim Abaj [Wiseman of Abaj]. – Astana: Foliant, 2012. – 367 b.

6 Kurmangalieva A.D. Al-Gazali men ibn Rushdtyн filosofiyalyk diskursy takyrybynda 09.00.03- Filosofiya tarihi bojnynsha filosofiya gylymdary doktory gylymi darezhesyn alu ushin dajyndalghan dissertacyanyn avtoreferaty [Abstract for Doctor of Philosophy in the History of Philosophy 09.00.03 on the topic Philosophical Discourse of Ghazali and Ibn Rushd]. – Алматы, 2009. – 15 b.

7 Abu Hamid Muhammad al-Gazali at-Tusi. Kimija-ji saadat. Jeliksir schastmjzya [Elixir of Happiness]. [Tekst]. – Moskva: Izdatelstvo Ihlas, 2011. – S.17, 104.

8 Altaev Zh. Al Farabi zhane zamanauі kazak filosofiasy [Al Farabi and Modern Kazakh Philosophy]. – Алматы: Kazak universiteti, 2012. – 33, 30 b.

9 Abaj. Kara sozder [Words of Edification]. [Matin]. – Алматы: Atamura, 2020. – 94 b.

10 Sejtahmetova N. Smagulov M. Konceptsyа insan ak kamil kak modelmъz sovershennogo cheloveka i cennostnaya rolmъz v ovrazovatelъmъznom processe [The Concept of “Perfect man” as a Model of Perfect Man and a Value Role in the Educational Process]. // Adam alemi filosofiyalyk zhane kogamdyk zhurnaly. – 2017. – № 1 (71). – S. 106.

11 Kenzhetaj D. Yasauі men al Farabi muralaryndagy antropologyalyk tuzhurumdar [Anthropological Reasoning in the Writings of Yassawi and al Farabi]. Al Farabi aleumettik gumanitaryk zhurnal. – 2020. – № 4 (72). – 17, 18 b.

12 Sandybaev Zh. Abu Hamid al-Gazalidin adamgershilik ilimin tarihi-filosofiyalyk taldau takyrybynda 09.00.03- Filosofiya tarihi bojnynsha filosofiya gylymy kandidaty gylymi darezhesyn alu ushin daiyndalghan dissertacyanyn avtoreferaty [Abstract of the dissertation for the candidate of philosophical sciences on the philosophy of history on the topic of humanistic ideas Al Gazali - philosophical analysis]. – Алматы, 2009. – 13 b.

13 Garifolla Esim. Duniетanum bayany [History of Worldview]. [Matin]. – Алматы: Daur baspasy, 2020. – 35 b.

14 Korben A. Istoryа islamskoj filosofii [History of Islamic Philosophy]. – Moskva: Progres - Tradicyа, 2010. – S.25, 27.

15 Sinan Uzbek. Koshpeli turkmenderdin organikalyk intellektualy Otman baba [Otman Grandfather in Organic Intellectuals of Nomadic Turkmen]. // L.Gumilev atyndagy Evrazya ulttuk universitetinin habarshysy. Tarih, filosofiya, dintanu seryasy. – 2021. – № 3 (136). – 165 b.

16 Satershinov B.M. Tarihi sana tauelsizdiktin ruhani tugury [Historical Consciousness of the Spiritual Pillar of Independence]. – Almaty, 2011. – 25 b.

17 Imam Abu Hamid al-Gazali. Bakytka zhetu alipgesi [The Book of Achieving Happiness]. [Matin]. – Almaty: Baspalar uji, 2014. – 15 b.

18 Imam Abu Hamid al-Gazali. Zhan tarbiesi.[Upbringing the Soul]. [Matin]. – Almaty:Baspalaruji, 2014. – 23b.

Тұмашбай Т.Е., Курманғалиева Г.К.

Об общественных гранях человека в истории исламской философии

Аннотация. В статье проанализировано социальное содержание человеческой деятельности, отраженное в философских конструкциях аль-Фараби и аль-Газали, а также рассмотрены вопросы духовного совершенствования личности и универсального мировоззрения человека, основанные на этических ценностях ислама. Рассмотрена проблема интеллектуальной деятельности в творчестве аль-Фараби и показано, что она тесно связана с познанием природы человека. Кроме того, отмечается, что познание истины и познание окружающего мира у аль-Газали осуществляется через мистические методы познания тайны Мироздания. В статье рассмотрены функции психики и формы мышления, религиозно-антропологические характеристики человека, типы общества и потребности его управления, понятие религиозного контекста и деловой культуры. Уделено большое внимание методам определения совершенства личности в трудах мыслителей. В частности, проведен сравнительный анализ концепции аль-Фараби о добродетельном городе и о совершенном руководителе с взглядами аль-Газали об управлении обществом и с концепцией о целостном человеке Абая. Показаны роль и значение этических ценностей и морали в процессе воспитания детей в религиозных воззрениях аль-Газали.

Ключевые слова: история философии, деятельность человека в философии, образование, искусство, религиозная антропология, аль-Фараби, аль-Газали, гармония, социально-этические ценности.

Tumashbai T.E., Kurmangalieva G.K.

Human Social Function in the History of Islamic Philosophy

Abstract. The social content of human activity, the perfection of the person, the spiritual worldview of a person based on the ethical values of the Islamic religion and the evaluation of time in the philosophical views of al-Farabi and al-Ghazali article are presented in the article. There is a concept of intelligentsia that lost its relevance in science. Al-Farabi's intellectual activity in recognizing his own identity, recognizing the truth through knowledge, recognizing the truth of oneself and the surrounding world through Al-Ghazali's methods of mystical recognition of the secret of the Creator were considered. The content of the article consists of the activity of the mind and forms of thinking, the religious anthropological characteristics of a person, the types of society and the needs of its management, the concepts of religious context and business culture. The attention was paid to the methods of determining personality perfection in the creativity of thinkers. In particular, al-Farabi's benevolent city art, the concept of a perfect leader, the needs inherent in the management of society proposed by al-Ghazali, and Hakim Abay's concept of a complete person were compared.

Key words: history of philosophy, human thinking activity in philosophy, education, art, religious anthropology, al-Farabi, al-Ghazali, harmony, socio-ethical values.